

РОЗДІЛ І

оді як у Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл Густав залишався ще в Пруссії, заклопотаний підкоренням тамтешніх міст і перемовинами з курфюрстом.

Одержавши несподівано швидко й легку перемогу, досвідчений войовник невдовзі усвідомив, що шведський лев проковтнув більше, ніж здатний переварити. Після повернення Яна Казимира Карл уже не сподівався зберегти всієї Речі Посполитої, а намагався тепер утримати бодай найбільшу її частину, і передовсім ту провінцію, що межувала зі шведським Помор'ям, — багату, родючу Королівську Пруссію з її численними великими містами.

Але провінція ця, котра першою вчинила йому спротив, стійко берегла вірність своєму королю і Речі Посполитій. Побоюючись, що повернення Яна Казимира та воєнні дії, які організували тишовецькі конфедерати, підігріють бойовий дух пруссаків, зміцнять їхню відданість і піднімуть на подальшу боротьбу, Карл Густав вирішив придушити заколот, розбити Казимирове військо, щоб позбавити пруссаків будь-якої надії на допомогу.

Він мусив це зробити і з огляду на курфюрста, котрий завжди схильний був тримати сторону сильнішого. Шведський король знав його вже наскрізь й анітрохи не сумнівав-

ся, що, ледве щастя усміхнеться Янові Казимиру, курфюрст одразу переметнеться до нього.

Бачачи, до того ж, що облога Мальборга просувається туго, бо чим більше зусиль докладали обложники, тим упертіше захищав фортецю пан Вейхер, Карл Густав задумав новий похід на Річ Посполиту, наважившись переслідувати Яна Казимира аж до найвіддаленіших куточків країни.

Діло йшло у нього за словом так само швидко, як швидко грім іде за блискавкою. Умить зібрав війська, які стояли у містах, і не встигли люди у Речі Посполитій схаменутися, не встигла розійтися звістка про його похід, як він уже проминув Варшаву та, не оглядаючись, кинувся просто у вогонь.

Він мчав, як буря, палаючи гнівом, люттю і жагою помсти. За ним мчала, розтоптуючи сніг, що ще не зійшов із полів, десятитисячна кіннота, з усіх шведських гарнізонів стікалася до нього піхота, і, немовби гнаний вітром, він ішов далі й далі на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вішав. Це був уже не колишній Carolus Gustavus, добрий, милостивий та веселий король, який колись плескав польській кавалерії, жартував зі шляхтою на бенкетах і загравав із простими ратниками. Тепер, хоч би де він пройшов, скрізь рікою лилася шляхетська й мужицька кров. Добровольчі загони, що траплялися дорогою, він змітав із лиця землі, полонених вішав, нікого не жалів.

Але достеменно так само, як голодні вовки женуться за могутнім ведмедем, котрий продирається крізь нетрі, крушачи своєю важкою тушею кущі й гілля, і, не сміючи заступити йому дороги, дедалі ближче насідають на нього ззаду, — точнісінько так само добровольчі загони тяглися слідом за армією Карла, поступово об'єднуючи свої сили, та йшли за шведами невідступно, як тінь за людиною, — ні, невідступніше, ніж тінь, бо не залишали його ні вдень, ні вночі, ні ясної години, ні в негоду; а перед ним на всьому

шляху народ руйнував мости, знищував припаси, тож шведи йшли немовби через пустелю, ніде не знаходячи собі ні де прихиститися, ні чим підкріпитися.

Сам Карл Густав незабаром зрозумів, яке страшне затіяв він діло. У морі війни, що розливалася довкола нього, він був як самотній корабель серед розбурханих хвиль. Бушувала Пруссія, бушувала Велика Польща — вона першою присягнула Карлові й першою ж намагалася скинути шведське ярмо; бушували Мала Польща, і Русь, і Литва, і Жмудь. Неначе на островах, трималися ще шведи у замках та у великих містах, але села, ліси, поля й ріки були уже в руках у поляків. Не тільки одному ратникові чи невеликому загоні — навіть цілому полкові не можна було відстати від основних сил шведської армії, він одразу ж пропадав безвісти, а полонені, котрих захоплювали селяни, вмирали у страшних муках.

Надаремне велів Карл Густав оголошувати по селах та містах, що кожному селянинові, який доправить шведам озброєного шляхтича, живого чи мертвого, даровано буде волю на довічні часи і земельний наділ, — селяни нарівні зі шляхтою й міщанами йшли у партизани. У партизани йшли усі жителі гір і глухих лісів, жителі полів і долин, вони влаштовували на дорогах завали, нападали на міста з невеликими гарнізонами, винищували шведські роз'їзди. Ціпи, вила і коси обагрялися шведською кров'ю нітрохи не гірше, ніж шляхетські шаблі.

І тим лютіше закипав гнів у серці Карла, що лишень якийсь рік тому він легко завоював цю країну. Що ж сталося, не міг збагнути він, звідкіля ці сили, звідкіля цей опір? Звідкіля ця війна не на життя, а на смерть, якій не видно ні кінця, ні краю?

У шведському таборі почастишали військові ради. З Карлом ішов його брат Адольф, принц Біпонтійський, головнокомандувач шведських військ; ішов Роберт Дуглас, ішов

Генрих Горн, родич того Горна, який загинув під Ченстоховою від мужицької коси; йшов Вальдемар, граф данський; і Міллер, котрий розгубив усю свою бойову славу біля підніжжя Ясної Гори, й Ашемберг, найдосвідченіший серед шведських воєначальників у кіннотній атаці, й Гаммершильд, що відав артилерією, і старий бандит маршал Арвід Віттенберг, славетний живоде́р і грабіжник, нині перетворений французькою хворобою на руїну, й Форгель, і ще чимало інших таких самих прославлених своїми завоюваннями полководців, які поступались у військовому мистецтві хіба що самому королеві.

І всі вони побоювались, як би незгоди, нестача продовольства та люта ненависть поляків не спричинили загибелі всього війська разом із королем. Старий Віттенберг щиро відмовляв короля від походу.

— Подумай, ваша вельможносте, — казав він, — чи розсудливо заглиблюватись у цю країну, переслідуючи ворога, який знищує все на своєму шляху, сам залишаючись невидимим? Що ти робитимеш, якщо не знайдеш для коней не лише сіна й вівса, а й соломи, якою вкривають селянські хати, а люди твої від знесилення попадають із ніг? Де ті війська, що прийдуть нам на допомогу? Де замки, в яких ми зможемо перепочити й підкріпитися? Не мені рівнятися з тобою славою, королю, але, будь я Карлом Густавом, не став би спокушати воєнного щастя, не ризикував би цією славою, здобутою у стількох звичайних битвах.

На це відповів йому Карл Густав:

— Не став би і я, якби був Віттенбергом.

Потім він згадував Александра Македонського, з яким любив себе порівнювати, і йшов уперед, переслідуючи Чарнецького. А Чарнецький, чиї війська були не такі численні й добре вишколені, відступав, але у втечі своїй скидався на вовка, котрий будь-якої хвилини ладен був сам кинутися на

переслідувачів. Часом він випереджав шведів, часом ішов бік у бік із ними, а часом, зачавшись у глухих нетрях, пропускав їх уперед, і тоді, коли вони думали, що переслідують його, сам ішов за ними по п'ятах, знищуючи необережних ратників, а то й цілі роз'їзди, громлячи відсталі піхотні полки, нападаючи на обози з провіантом. І шведи ніколи не знали, де він зараз, із якого боку вдарить. Не раз у нічній темряві їм здавалося, що кущі — то ворожі жовніри, і вони обстрілювали їх із гармат та мушкетів. Смертельно втомлені, голодні й холодні, йшли вони у страху й журбі, а він, цей *vir molestissimus*, висів над ними невідступно, неначе грозова хмара над заколосеною нивою.

Нарешті під Голембом, неподалік місця, де Вепш упадає у Віслу, шведи наздогнали Чарнецького. Проте кілька польських хоругв стояли вже наготові й, сміливо налетівши на ворога, внесли у його лави страх і збентеження. Першим кинувся вперед пан Володийовський зі своїми лауданцями і вдарив на данського принца Вальдемара, а Самуель Кавецький та молодший брат його Ян пустили з пагорка свих кірасирів на англійських найманців Вікільсона й на млі ока проковтнули їх, як щука ковтає головня; пан Малявський упритул схопився з князем Біпонтійським; немовби два зустрічних вихори, змішались їхні люди й коні, перетворившись на єдиний стрімкий коловорот. Умить шведи були відкинуті до Вісли; бачачи це, Дуглас поквапився до них на допомогу з полком добірних рейтарів. Але й рейтари не змогли витримати натиску поляків. Шведи почали скакати з високого берега вниз, і невдозі увесь лід був усіяний їхніми трупами, що чорніли на снігу, немов літери на аркуші білого паперу. Загинув принц Вальдемар, загинув Вікільсон, а князь Біпонтійський, збитий додолу разом із конем, зламав ногу. Проте загинули і брати Кавецькі, і Малявський, і Рудавський, і Роговський, і Тимінський, і Хоїнський,

і Порванецький, лише пан Володийовський, хоча й кидався у шведські лави, наче плавець у шумливій воді, вийшов із бою без жодної подряпини.

Тим часом наспів сам Карл Густав із головними своїми силами та з гарматами, і тут картина бою змінилася. Решта полків Чарнецького, гірше вишколених і незвиклих до дисципліни, не зуміли вчасно вишикуватися до бою. Одні не встигли осідлати коней, а другі, наперекір наказу бути наготові, розташувалися на відпочинок у довколишніх селах. І коли зненацька вдарив на них ворог, полки ці кинулися врозтіч і почали втікати до Вепшу. Тоді пан Чарнецький, боячись утратити хоругви, які першими кинулися в атаку, звелів дати сигнал відступати. Частина його війська пішла за Вепш, частина — у Кінськоволу. Поле битви і слава звитяжця лишилися за Карлом Густавом, до того ж хоругви Зброжека і Калиновського, які досі ще билися на боці шведів, довго переслідували тих, що втікали за Вепш.

Радість у шведському таборі панувала неймовірна. Щоправда, ця перемога не принесла шведам багатих трофеїв: лише мішки з вівсом та кілька порожніх возів. Але Карл цього разу не думав про здобич. Він тішився, що йому, як і досі, сприяє воєнне щастя, що варто було йому з'явитися, — і ворог утік, та не хто-небудь, а сам Чарнецький, надія й опора Яна Казимира і всієї Речі Посполитої. Карл заздалегідь передбачав, як звістка про цю битву пошириться всією країною, як усі вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбито!» — як малодушні зі страху почнуть перебільшувати розміри поразки, а тим самим посіють збентеження у серцях і охолодять бойовий запал усіх тих, хто за покликом Тишовецької конфедерації узявся до зброї.

Ось тому, побачивши складені у нього біля ніг мішки з вівсом, а вкупі з ними й тіла Вікільсона й Вальдемара, король обернувся до своїх стривожених генералів і сказав:

— Розглядьте зморшки на чолі, панове, бо це найбільша перемога, яку я одержав за останній рік, і вона, можливо, завершить усю цю війну.

— Ваша королівська величносте, — заперечив Вітгенберг, котрий через свою хворобу бачив усе в похмурішому світлі, — подякуймо Богу, якщо нам пощастить бодай повести далі свій похід. Такі війська, як у Чарнецького, швидко розсіюються, але так само швидко з'єднуються знову.

А король йому на це:

— Пане маршале! Як на мене, ти полководець анітрохи не гірший од Чарнецького, одначе якби я тебе отак розбив, ти, гадаю, й за два місяці не зумів би зібрати своїх військ.

Вітгенберг лише мовчки вклонився, а Карл додав:

— Похід свій ми поведемо далі спокійно, це ти слушно сказав, бо один тільки Чарнецький міг нам тут завадити. Тепер його нема, отже, нема і перепон!

Генерали з радістю зустріли його слова. Сп'янілі від звитяги війська проходили перед своїм королем із криками й співом. Грозова хмара більше не висіла над ними. Чарнецького розбито, Чарнецького більше нема! Ця думка змушувала їх забути про перенесені страждання, — від цієї думки здавались їм легкими й подальші труди. Слова короля, котрі почули багато офіцерів, поширились усім табором, і всі дійшли висновку, що й справді одержано найважливішу звитягу, що гідрі війни відрубано ще одну голову й тепер зосталося тільки насолодитися помстою і панувати.

Король дав війську наказ розташуватися на короткий перепочинок; тим часом із Козениць прийшли вози із живністю. Війська розмістилися в Голембі, у Кровениках та в Жичині. Рейтарі підпалили покинуті хати, повісили кількох селян, захоплених зі зброєю в руках, і декількох полонених вистових, на яких теж подумали, що то селяни, а потім, побенкетувавши вволю, шведи повлягалися спати і вперше за тривалий час спали міцно й спокійно.

Уранці всі прокинулись освіжілі, й першими їхніми словами були:

— Чарнецького більше нема!

Вони повторювали це один одному, немовби бажаючи зайвий раз переконатись у своєму щасті. У похід вийшли весело. Стояла ясна, морозна й суха днина. Кінські тіла та ніздрі бралися інеєм. Від зимного вітру калюжі на Люблінському тракті замерзли, і дорога стала доброю. Війська розтяглися мало не на милю, чого раніше ніколи не робили. Два драгунських полки на чолі з французом Дюбуа пішли у бік Кінської волі, Маркушева і Грабова, одірвавшись від основних сил. Лише три дні тому це означало б іти на вірну смерть, але тепер перед ними, залякуючи супротивника, летіла звістка про славу перемогу шведського короля.

— Нема Чарнецького! — повторювали між собою ратники й офіцери.

Вони йшли спокійно всенький день. Не чути було криків у лісовій гушавині, з кущів не летіли на них списи, послані невидимою рукою.

Надвечір, веселий і задоволений, Карл Густав прибув до Грабова. Він уже готувався лягти спати, коли ад'ютант доповів йому, що Ашемберг просить негайно допустити його до короля.

Через хвилину той уже стояв перед королем, і не один, а з драгунським капітаном. Карл, який мав надзвичайну зіркість і таку саму пам'ять, завдяки чому пам'ятав на ім'я мало не всіх своїх воїнів, одразу впізнав капітана:

— Ну, що нового, Фреде? — запитав він. — Дюбуа повернувся?

— Дюбуа вбито, — відповів Фред.

Король збентежився: аж тепер він помітив, що капітан блідий як смерть і одяг на ньому подертий.

— А драгуни? — спитав він. — Два драгунських полки?

— Перебиті всі до ноги. Тільки мене живим відпустили. Смагляве обличчя короля ще дужче потемніло; він одкинув за вуха локони, що спадали на чоло.

— Хто це зробив?

— Чарнецький!

Карл Густав, онімівши від здивування, подивився на Ашемберга, а той лише ствердно закивав головою, немовби повторюючи: «Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!»

— Аж не віриться, — проказав нарешті король. — Ти бачив його на власні очі?

— От як вас бачу, ваша королівська величносте. Він звелів мені вклонитися вашій величності й переказати, що зараз має намір знову переправитися через Віслу, але невдовзі повернеться і піде слідом за нами. Не знаю, чи правду він казав...

— Добре! — відповів король. — А чи багато при ньому війська?

— Достеменно сказати не можу, але тисячі чотири жовнірів я сам бачив, а за лісом іще й кіннота стояла. Нас оточили під Красичином, куди полковник Дюбуа зумисне збочив із битого шляху, бо йому доповіли, що там хтось є. Тепер думаю, що Чарнецький спеціально підіслав «язика», щоб заманити нас у пастку. Крім мене, живим не врятувався ніхто. Селяни добивали поранених, я просто дивом уцілів!

— Либонь, сам диявол допомагає цьому чоловікові, — промовив король, притискаючи долоню до чола. — Після такого розгрому знову зібрати військо і погрожувати переслідуванням — ні, це не в людських можливостях!

— Сталося так, як передбачав маршал Віттенберг, — зауважив Ашемберг.

Тут король скипів.

— Усі ви передбачати мастаки! — вигукнув він гнівно. — От тільки слушної поради не почувеш од вас!

Ашемберг зблід і замовк. Коли Карл був у гуморі, він здавався втіленням доброти, та біда, якщо король насупить брови, — тоді його наближені тремтіли від жаху, навіть найстаріші й найзаслуженіші генерали ховалися від нього в ці хвилини, наче птахи, коли побачать орла.

Проте зараз він стримався і розпитував капітана Фреда далі:

— А що за війська при Чарнецькому, чи хороші?

— Кілька хоругов я бачив незрівнянних, адже в них чудова кіннота.

— Напевно, ті самі, що з такою люттю вдарили на нас під Голембом. Мабуть, давні полки. Ну, а сам Чарнецький що — веселий, гордий?

— Такий веселий, наче то він одержав звитягу під Голембом. Та що для них Големб, вони про нього вже забули, тепер вихваляються красичинською перемогою... Ваша величносте! Те, що звелів переказати вам Чарнецький, я переказав, а тепер інше: коли я вже виїздив, до мене наблизився один із воєначальників, могутній старий, і сказав, що то він колись поклав у рукопашному бою преславного Густава Адольфа. А потім і з вашої величності став глумитись, а інші йому вторували. Ось до чого вони знахабніли. Проводжали мене лайкою і насмішками.

— Усе це пусте! — заперечив король. — Головне — Чарнецький не розбитий і встиг уже зібрати війська. Тим квапливіше маємо просуватися, щоб якомога швидше захопити польського Дарія. Ви можете йти, панове. Військам оголосити, що полки наші в болотах заблудились і їх перебили селяни. Похід триває!

Офіцери пішли. Карл Густав залишився сам. Тепер він поринув у похмурі роздуми. Невже він неправильно оцінив становище? Невже звитяга під Голембом не принесе йому ніякої користі, а, навпаки, лише розпалить ще більшу ненависть у всій країні?

Перед військом і генералами Карл Густав тримався завжди бадьоро й упевнено, та коли наодинці з самим собою він роздумував про цю війну, котра почалася так легко й успішно, а що далі, то ставала важчою, — його не раз огортав сумнів. Усе йшло якимось дивно, незвичайно. Карл часто навіть не уявляв собі, чим і коли усе це може закінчитися. Часом він відчував себе людиною, яка увійшла в безкрає море та з кожним кроком занурюється дедалі глибше, ризикуючи враз утратити ґрунт під ногами.

Але Карл вірив у свою зірку. Ось і зараз він підійшов до вікна, щоб поглянути на свою обраницю й захисницю, на ту, що стояла вище за всіх і світила найяскравіше серед усіх зірок Великого Воза, або Великої Ведмедиці. Небо було ясне, і вона яскраво блимала то червоним, то блакитним сяйвом. А нижче, удаліні, серед темної синяви неба, чорніла самотня, схожа на чорного дракона хмара, від якої тяглися немовби руки, немовби гілля, немовби мацаки чудовиська морського, підбираючись дедалі ближче до королівської зірки.

РОЗДІЛ II

Наступного дня вранці король знову вирушив у путь і прибув до Любліна. Тут одержав донесення, що Павел Сапега, відбивши напад Богуслава, поспішає сюди з великими силами, а тому, залишивши у місті свій гарнізон, Карл покинув Люблін і рушив далі.

Тепер найближчою метою його походу було Замостя. Захопивши цю міцну фортецю, шведський король забезпечив би собі таку вигідну бойову позицію і таку очевидну перевагу над супротивником, що міг би цілком сподіватися на щасливий кінець війни. Про Замостя ходили різні чутки. Поляки, які ще досі служили шведам, запевняли, що другої такої фортеці нема у всій Речі Посполитій, чому доказом править поразка Хмельницького, котрий усіма своїми силами тримав колись у облозі Замостя.

Проте Карл завважив, що поляки вельми слабкі у мистецтві фортифікації і вважають часом першокласними такі свої фортеці, які в інших країнах ледве віднесли б до третьорозрядних. Знав він також, що усі польські фортеці оснащені кепсько, мурі їхні — у безладі, нема в них ані земляних споруд, ані належної зброї, а тому й розповіді про Замостя його не лякали. Крім того, він розраховував на силу свого грізного наймення, на свою славу непереможного полководця

і, нарешті, на перемови. Перемовинами, які у Речі Посполитій владний був вести або, принаймні, дозволяв собі вести кожен вельможа, Карл досі домігся більшого, ніж зброєю. Тонкий дипломат, він любив заздалегідь знати, з ким доведеться мати справу, і ретельно збирав усі відомості про господаря Замостя. Розпитував про його звички, схильності, про його пристрасті й про склад розуму.

Ян Сапега, котрий у той час, на превелику біду вітебського воєводи, ще ганьбив ім'я славного роду своєю зрадою, більше за всіх розповідав королю про калуського старосту. Їхні бесіди тривали годинами. Сапега, зрештою, гадав, що королю навряд чи вдасться так легко схилити на свій бік господаря Замостя.

— Грішми його не звабити, — казав пан Ян, — бо чоловік цей неймовірно багатий. Чинів він не домагається і не шукав їх навіть тоді, коли вони самі його шукали... Щодо титулів, то я сам чув, як при дворі він урвав пана де Нуайє, секретаря королеви, коли той звернувся до нього: «Mon prince»*. «Я, каже, не prince, але в мене у Замості й найсвітлішим князям траплялось у полоні сидіти». Правда, не за нього це сталося, а за його діда, котрого у нас зовуть Великим.

— Тільки б він одчинив мені браму Замостя, я вже запропоную йому дещо таке, чого жоден польський король не міг би запропонувати.

Сапезі незручно було питати, що це, він лише з цікавістю подивився на Карла Густава, а той, спіймавши його погляд, відповів, закладаючи, як завше, волосся за вуха:

— Я зроблю Люблінське воєводство незалежним князівством і подарую йому. Перед короною він не встоїть. Ніхто з вас не зміг би встояти перед такою спокусою, навіть нинішній віленський воєвода.

* Князю (фр.).

— Безмірна щедрість вашої величності, — відповів не без іронії в голосі пан Сапега.

А Карл сказав із притаманним йому цинізмом:

— Бо не своє даю.

Пан Сапега похитав головою.

— Він неодружений, і синів не має. А корона мила тому, хто може передати її нащадкам.

— Тоді, ваша милосте, до яких же засобів ти порадиш мені вдатися?

— Я гадаю, тут слід зіграти на його улесливості. Розумом він не відзначається, і його легко обвести довкола пальця. Треба подати йому все так, немовби мир у Речі Посполитій залежить тільки від нього, переконати, що лише він може врятувати її від війни, нещастя, поразок, від усяких бід нині й у прийдешньому, а для цього, мовляв, єдиний спосіб — відчинити браму. Проковтне він цю приманку — Замостя наше, інакше нам не бувати там.

— Тоді пустимо в діло останній наш доказ — гармати!

— Гм! На цей доказ у Замості знайдеться чим відповісти. У Замості важких гармат достатньо, нам же ще тільки треба їх підвезти, а це, коли почнеться відлига, буде неможливо.

— Я чув, що піхота у фортеці солідна, зате кавалерії нема.

— Кавалерія потрібна тільки у чистому полі, хоча Чарнецький, як ми знаємо, не розбитий, він у разі необхідності може підкинути їм одну-дві хоругви.

— Ти бачиш самі тільки труднощі!

— Але, як і досі, вірю у щасливу зірку вашої величності, — заперечив Сапега.

Пан Ян не помилився, припустивши, що Чарнецький постачить Замостя кавалерією, необхідною для вилазок і ловіння язиків. Правда, Замойський допомоги не потребував, у нього й своєї кінноти вистачало, але київський каштелян усе-таки послав у фортецю дві хоругви — Шемберка й ла-

уданську, котрі найбільше постраждали під Голембом, — і послав зумисне, бажаючи, щоб вони відпочили, підкріпилися та змінили коней. Пан Собіпан прийняв хоругви гостинно, а дізнавшись, які славні жовніри у них служать, заходився вихваляти їх до небес, засипати подарунками й щодня саджав із собою за стіл.

Та хто опише радість і хвилювання княгині Гризельди, коли вона побачила пана Скшетуського й пана Володийовського, двох полковників, котрі колись були найславетнішими соратниками її великого чоловіка. Обидва упали до ніг своєї улюбленої пані, проливаючи ревні сльози розчулення; не могла й вона стримати ридань. Адже з ними було пов'язано стільки спогадів про ті далекі лубенські часи, коли славний чоловік її, улюбленець народу, сповнений кипучих сил, був володарем велетенського дикого краю і, так само як Юпітер, одним порухом брів наганяв жах на варварів. Чи давно усе це було — а нині? Нині володар у могилі, країну знову захопили варвари, а вона, вдова, живе серед руїн колишнього щастя та величі, у журбі й молитві проводячи свої дні.

І все-таки стільки солодкого таїлось у цих гірких спогадах, що всі троє із захопленням линули думками в минуле. Вони згадували колишнє життя, місця, котрих їм не дано було більше побачити, колишні війни, нарешті, мова зайшла про нинішні важкі часи, про гнів Божий, який викликала на себе Річ Посполита.

— Був би живий наш князь, — мовив Скшетуський, — іншою дорогою пішла б наша бідолашна вітчизна. Козацтво було б стерте з лиця землі, Задніпров'я приєднане до Речі Посполитої, а шведський лев знайшов би у ній нині свого приборкувача. Та, мабуть, Господь розсудив по-іншому, щоб покарати нас за гріхи.

— Ох, якби Господу було завгодно воскресити нашого заступника у панові Чарнецькому, — промовила княгиня Гризельда.

— Так і буде! — вигукнув пан Володийовський. — Чарнецький геть не схожий на інших полководців, він, як і наш князь, на голову вищий за них усіх. Адже я знаю обох коронних гетьманів і пана Сапегу, гетьмана литовського. Великі це воїтники, але в пані Чарнецькому є щось особливе, не чоловік він — орел! Начебто лагідний, а його всі бояться, навіть пан Заглоба, і той при ньому часто-густо забуває про свої витребеньки. А як Чарнецький веде військо! Як шикує його у бойовий стрій! Я просто слів не знаходжу! Ні, істинно кажу вам — великий полководець піднімається у Речі Посполитій.

— Мій чоловік, котрий знав його полковником, ще тоді передбачив йому славу, — сказала княгиня.

— Подейкували навіть, буцімто він збирався одружуватись із однією з наших придворних дам, — утрутився пан Володийовський.

— Не пам'ятаю, щоб про це говорили, — заперечила княгиня.

Та й як їй було пам'ятати те, чого ніколи і близько не було. Пан Володийовський щойно це вигадав, бажаючи непомітно перевести розмову на фрейлін княгині й що-небудь вивідати про Анусю Борзобогату. Відверто спитати про неї він, із поваги до князівського сану, вважав непристойним і навіть зухвалим. Але хитрість не вдалася. Княгиня знову повернулася до спогадів про чоловіка та війни з козаками, і маленький рицар подумав: «Нема Анусі, нема, і, можливо, давно-давно». І більше про неї не запитував.

Володийовський міг би розпитати офіцерів, але й сам він, і решта були заклопотані іншим. Щодня розвідка приносила нові й нові звістки про наближення шведів, і фортеця готувалася до оборони. Скетуському та Володийовському було доручено командні пости на фортечних мурах, бо обидва вони добре знали шведів і мали досвід війни з ними. Пан Заглоба своїми розповідями про супротивника підхоплював тих, хто

його ще не бачив, а таких серед жовнів Замойського було чимало, бо до Замостя шведи ще не добиралися.

Заглоба вмиє розкусив, що за чоловік пан калуський староста, а той душевно пана Заглобу полюбив та з будь-якого приводу із ним радився, тим паче що й від княгині Гризельди чув про повагу і шану, які свого часу сам князь Ієремія виявляв цьому мужеві, називаючи його *vir incomparabilis*. І ось тепер пан Заглоба що не день розповідав за столом про старі й нові часи, про війни з козаками, про зраду Радзивілла, про те, як він, Заглоба, вивів у люди пана Сапегу, — а всі сиділи й слухали.

— Я йому порадив, — казав старий рицар, — носити в кишені конопляне насіння і потроху їсти. І він так до цього приохотився, що тепер без коноплі ні на крок: візьме зернятко, кине в рот, розлущить і ядерець з'їсть, а лузгу виплюне. Те саме і вночі, якщо прокинеться. І відтоді розум у нього став такий бистрий, що його навіть свої не впізнають.

— Чом же це? — запитав калуський староста.

— А тому що конопля містить *oleum**, і хто її вживає, у того мізки краще змащені.

— От дива! — сказав один із полковників. — Та олії ж у череві більшає, а не в голові!

— *Est modus in rebus!*** — відповів на це пан Заглоба. — Треба пити більше вина: *oleum* — вона легка і завше спливає нагору, вино ж, яке й так б'є у голову, понесе її з собою, як усяку цілющу субстанцію. Про цей секрет я дізнався від Лупула, господаря, після смерті котрого, як вам відомо, валахи хотіли посадити мене господарювати, але султан, не бажаючи, аби господарі мали нащадків, поставив мені неприйнятну умову.

— Ти, ваша милосте, либонь, і сам з'їв до холери конопляного сім'я? — запитав пан Собіпан.

* Олію (лат.).

** На все є свій засіб (лат.).

— Мені воно ні до чого, а ось твоїй милості від душі раджу! — відповів пан Заглоба.

Почувши ці зухвалі слова, дехто злякався, як би пан староста не розгнівався, та він чи то не зрозумів, чи то не схотів зрозуміти, лишень усміхнувся й запитав:

— А соняшникове насіння не може замінити конопляного?

— Може, — відповів пан Заглоба, — та позаяк соняшникова олія важча за конопляну, то й вино слід пити важче за те, що ми зараз п'ємо.

Пан староста зрозумів натяк, розвеселився і відразу ж наказав принести найліпших вин. Повеселішали й інші, і радість стала загальною. Пили й виголощували заздоровні слова королю, господарю і панові Чарнецькому. Пан Заглоба так надихнувся, що нікому рота не давав розтулити. Зі смаком, до ладу, повагом почав він розказувати про битву під Голембом, де йому насправді довелося відзначитися, бо інакше й бути не могло, раз він служив у лауданській хоругві. А позаяк од шведських полонених, узятих із полків Дюбуа, тут уже було відомо про смерть графа Вальдемара, пан Заглоба, недовго думаючи, приписав до свого рахунку і цю смерть.

— Зовсім інакше розгорнулася б ця битва, — казав він, — якби не те, що я напередодні поїхав до Баранова, до тамтешнього каноніка, і Чарнецький, не знаючи, де я, не зміг зі мною порадитися. Може, й шведи прочули про того каноніка, — у нього мед пречудовий, — тому вони й підійшли так швидко до Големба. А коли я повернувся, було пізно, король уже наступав, і треба було негайно атакувати. Ну, ми-то пішли сміливо, та тільки що накажеш робити, якщо ополченці від непомірної зневаги до ворога увесь час хочуть повернутися до нього задом? Бігме, вже й не знаю, як тепер Чарнецький без мене дасть раду.

— Дасть він собі раду, не переймайся, ваша милосте! — зауважив пан Володийовський.

— І я вам скажу чому. Бо шведському королеві неохота було шукати його там, біля Вісли, от він і поперся за мною у Замостя. Не сперечаюся, Чарнецький жовнір хороший, та тільки як почне він бороду крутити і рисячими очима свердлити, тут навіть найперші рицарі відчують себе перед ним простими драгунами... На звання не зважає, ви й самі бачили, як він Жирського, знатного офіцера, наказав волокти кіньми по майдану тільки за те, що той не доїхав зі своїм загоном до вказаної у наказі цілі. Зі шляхтичем, мостиві панове, треба поводитися по-батьківському, а не по-драгунському. Скажеш йому: «Пане брате, зроби ласку, їдь», — нагадай про вітчизну, про славу, розчуль його, і він тобі поїде далі, ніж драгун, котрий служить заради жалування.

— Шляхтич шляхтичем, а війна війною, — озвався пан староста.

— Надто тонко підмічено, ваша вельможносте, — відповів пан Заглоба.

— А я кажу вам, що пан Чарнецький урешті-решт Карлові усі карти сплутає! — зауважив пан Володийовський. — Я теж пройшов не одну війну і можу судити про це.

— Спершу ми йому сплутаємо карти під Замостям, — відповів, узявшись у боки, калуський пан староста. При цьому він надув губи і, люто засопівши, застрашило вирячив очі. — Карл? Пхе! Що мені Карл? Га? Кого у гості кличу, тому й двері відчиню! Що? Га?

Тут пан староста засопів іще страшніше, забив об стіл коліньми, відкинувся назад, закрутив головою, насупився та грізно блиснув очима.

— Що мені Карл! — говорив він, як завше, уривчасто і трохи спогорда. — Він пан у Швеції, а Замойський Со-

біпан у Замості. Egues polonus sum*, і не більше, правда? Так, зате я у себе вдома. Я — Замойський, а він король шведський... а Максиміліан був австрійський, ну й що? Іде, ну й нехай собі йде... Побачимо! Йому Шведції мало, мені й Замостя вистачить, але його не віддам, правда?

— Як любо, милостиві панове, чути настільки красномовне вираження таких шляхетних компліментів! — вигукнув пан Заглоба.

— Замойський завше залишається Замойським! — відповів зраділий од похвали калуський пан староста. — Не кланялися досі, не будемо кланятися й надалі... Ma foi**, не дам Замостя, і годі!

— За здоров'я господаря! — гаркнули офіцери.

— Vivat! Vivat!

— Пане Заглобо! — закричав пан староста. — Я короля шведського у Замостя не впущу, а тебе, ваша милосте, із Замостя не випущу!

— Дякую за ласку, пане старосто, але цього ти не зробиш, бо перше рішення Карла засмутить, а друге лише втішить.

— Тоді дай слово, що приїдеш до мене після війни, гаразд?

— Гаразд...

Довгенько ще вони бенкетували, аж поки нарешті офіцерів почало хилити на сон. Тоді вирушили на спочинок, тим паче що їх чекали безсонні ночі, — шведи були вже близько і передові їхні загони могли наскочити з хвилини на хвилину.

— А він-таки справді не віддасть Замостя, — говорив пан Заглоба, йдучи до себе з панамі Скшетуськими і паном Володийовським. — Ви помітили, як ми полюбились один одному?.. Тут, у Замості, добре нам буде, і мені й вам. Зійшлися ми з паном старостою ладно, столяр дошку до

* Я польський рицар (лат.).

** Бігме (фр.).

дошки ліпше не припасує. Славний чоловік. Гм! Будь він ножиком, що на поясі ношу, я б частіше точив його об брусок, — тупуватий... Але чоловік добрий, цей не зрадить, як ті негідники біржанські... Бачили, як магнати линуть до старого Заглоби? Тільки встигай відмахуватись од них... Ледве відчепився од Сапеги, як другий на зміну... Ну нічого, цього я налаштую, як контрабас, і таку на ньому зіграю шведам арію, що вони під Замостям натанцюються до смерті! Заведу його, як гданського годинника з музикою...

Подальшу розмову урвав шум, що долинав із міста. За хвилику повз них пробіг знайомий офіцер.

— Стій! — заволав пан Володийовський. — Що там?

— Із валів видно заграву! Щебжешин горить! Шведи підійшли!

— Ходімо на вали, милостиві панове! — сказав Ян Скшетуський.

— Ви йдіть, а я посплю, мені на завтра чимало сил знадобиться, — відповів пан Заглоба.